

МАКАРОВА

Олена Володимирівна –
член-кореспондент НАН
України, заступник директора
з наукової роботи Інституту
демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи
НАН України

Елла Марленівна Лібанова

ЖІНКА, ЯКА НАДИХАЄ

До 70-річчя академіка НАН України

Е.М. Лібанової

12 лютого 2020 р. виповнюється 70 років видатному вченому-економісту, демографу, талановитому організатору науки, блискучому викладачеві, заслуженому економісту України (2002), лауреату премії ім. М.І. Туган-Барановського НАН України (2011), директору Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (з 2007), академіку-секретарю Відділення економіки НАН України (з 2009), доктору економічних наук (1992), професору (2000), академіку НАН України (2009) Еллі Марленівні Лібановій

Ніколи і нічого не просіть!
Ніколи і нічого, і особливо у тих,
хто сильніший за вас.
Самі запропонують і самі все дадуть.

*М.О. Булгаков,
роман «Майстер і Маргарита»*

Елла Марленівна називає себе киянкою у п'ятому поколінні. Зі столицею тісно пов'язане все її життя. Тут вона народилася 12 лютого 1950 р. в сім'ї службовців, навчалася в столичній школі, а згодом у Київському інституті народного господарства ім. Д.С. Коротченка (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) за спеціальністю «статистика». Далі за розподілом потрапила на роботу до науково-дослідного центру Київського інституту народного господарства, працювала спочатку інженером, а потім молодшим науковим співробітником. Одночасно навчалася в аспірантурі на кафедрі загальної теорії статистики. Кандидатську дисертацію з проблем статистичної методології моделювання, аналізу та прогнозування захистила в 1977 р.

У 1979 р. молода дослідниця потрапляє до системи Академії наук. У Раді по вивченню продуктивних сил (РВПС) АН УРСР вона проходить шлях професійного становлення – від старшого інженера до завідувача відділу. Тодішній директор РВПС член-кореспондент НАН України Сергій Іванович Дорогунцов, неймовірно пишаючись успіхами молодого талановитого співробітниця, завжди з гордістю і м'яким гумором

стверджував, що саме він першим розгледів у «маленькому каченяті» майбутню гордість Інституту — «Царівну-Лебідь», якою юна Елла і стала згодом. Професор Володимир Васильович Онікієнко, визнаний професіонал своєї справи, мудрий наставник, став для неї справжнім учителем, а Елла — назавжди його найулюбленішою і найбільш успішною ученицею.

У період навчання Е.М. Лібанової в докторантурі виходить друком її монографія «Продолжительность жизни населения (опыт комплексного регионального исследования)» (1991), яку Елла Марленівна й досі вважає однією з найважливіших у своєму доробку. У цій праці було запропоновано принципово нові підходи до факторного моделювання тривалості життя населення, розглянуто тогочасні тенденції смертності в Україні, динаміку середньої тривалості життя за статево-віковими групами.

У 1992 р. Е.М. Лібанова захищає докторську дисертацію з проблем соціально-демографічної статистики. Нетиповий на той час випадок, оскільки новоспечений доктор наук не була членом комуністичної партії.

Захист докторської виявиться для Елли Марленівни лише одним із щаблів стрімкої яскравої кар'єри, своєрідною точкою зростання. За неповних 20 років вона стане фундатором кількох нових для національної науки напрямів досліджень (три з них — ринок праці; бідність і соціальне відторгнення; людський розвиток — перетворилися на самостійні наукові школи), академіком, очолить Відділення економіки НАН України.

Однак це буде згодом, а на початку 2000-х років для Елли Марленівни розпочинається насичений, майже п'ятирічний період її роботи науковим консультантом Президента України. Тепер теми досліджень визначаються не науковим планом, а самим життям. Професор (вона здобуває звання професора за спеціальністю «демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» у 2000 р.) з академічної установи долучається до «свята святих» процесу вироблення соціально-економічної та демографічної політики держави, комунікує з представниками органів законодавчої та ви-

конавчої влади, опановує технологію прийняття найважливіших рішень, бачить вади цього процесу, які заважають економічному поступу України.

Елла Лібанова стає незмінним учасником наукових дискусій з проблем людського розвитку, пенсійної реформи, розвитку ринку праці, її запрошують до читання лекцій в Інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентіві України.

Експертна думка професорки з широкого кола питань, пов'язаних з проблемами соціально-економічного розвитку країни, часто polemічно загострена, але завжди добре аргументована, швидко стає затребуваною у фахівців, представників вищих органів державної влади, журналістів, громадських активістів.

Не забарилися відзнаки й суспільне визнання. У 2002 р. Е.М. Лібановій присвоєно звання «Заслужений економіст України». Фахова спільнота також високо оцінила наукові здобутки вченої, обравши її членом-кореспондентом НАН України (2002) за спеціальністю «економіка праці».

Неабиякий організаторський таланти вміня аргументовано переконувати співрозмовника допомогли Еллі Марленівни втілити в життя давню мрію українських демографів про створення в системі НАН України спеціалізованої наукової установи, яка б координувала комплексні дослідження соціальних та демографічних проблем. Власне, навіть не про створення, а скоріше, про відродження, оскільки у 1919–1938 рр. в Українській академії наук функціонував Демографічний інститут, який очолював видатний учений-демограф академік Михайло Васильович Птуха.

І ось, у травні 2003 р. на сучасній академічній мапі України з'являється Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, створений за ініціативою Елли Марленівни Лібанової та академіка НАН України Сергія Івановича Пирожкова, в штаті якого налічувалося лише 17 науковців. Відтоді Е.М. Лібанова працює в Інституті, спочатку заступником директора, а з 2008 р. — директором.

Професор Володимир Васильович Онікієнко з учнями: Василем Лопухом та Еллою Лібановою

Посади, звичайно, мають значення, але в цьому випадку — далеко не вирішальне. Інститут і директор стали рідними, зрослися. «Це ще одна моя дитина», — з теплотою говорить Елла Марленівна про Інститут. Так само шанобливо й тепло відгукуються в колективі про свою керівницю, позаочі називаючи її Мамою.

Багато в чому завдяки енергії і наполегливості Е.М. Лібанової Інститут сформувався як потужна академічна установа і вже невдовзі посів провідні позиції у вітчизняній соціально-економічній та демографічній науці, став загальноновизнаним в Україні і за кордоном центром наукової думки. У 2009 р. постановою Президії НАН України Інституту було присвоєно ім'я видатного демографа, засновника та першого директора Демографічного інституту УАН М.В. Птухи.

Системні дослідження і моніторинг соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів, регулярне розроблення демографічних прогнозів, концептуальних засад державної політики, спрямованої на забезпечення пріоритетів людського розвитку, та рекомендацій органам державної влади та місцевого самоврядування — ось далеко не повний перелік функцій авторитетної наукової установи.

Одним з напрямів діяльності Інституту на початку цього століття стає дослідження про-

блем бідності, яке Е.М. Лібанова ініціювала ще під час роботи у Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України. Сьогодні колектив Інституту продовжує виконувати офіційну оцінку масштабів, рівня та глибини бідності в Україні, готує для Уряду щоквартальні аналітичні матеріали. Розроблену за безпосередньої участі Елли Марленівни методику вимірювання регіонального людського розвитку впроваджено в практику роботи Державної служби статистики України.

З ім'ям Е.М. Лібанової пов'язане становлення в Україні важливого наукового напрямку — дослідження людського розвитку, насамперед соціально-демографічних його аспектів. Елла Марленівна була керівником робочих груп з підготовки тематичних доповідей «Проблема бідності в контексті політики соціально-економічних перетворень та стратегії реформ», «Становлення середнього класу в Україні», «Демографічна ситуація в Україні: проблеми та перспективи», «Становлення та розвиток ринку праці в Україні: проблеми і перспективи вирішення», послань Президента України до Верховної Ради України у 2000, 2001, 2002 і 2003 рр., співавтором Послання 2005 р., одним з керівників і співавтором серії національних доповідей з проблем демографії, соціальної політики, ринку праці, гендерних відносин.

Зокрема, вона є незмінним співавтором доповідей про людський розвиток в Україні, які готуються під егідою ООН.

Під керівництвом і за безпосередньої участі академіка НАН України Е.М. Лібанової створено оригінальну методику вимірювання людського розвитку на рівні областей, що набула статусу офіційної та використовується Держкомстатом України для щорічних розрахунків. Від початку роботи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за наукового редагування та авторської участі Елли Марленівни щороку виходять друком монографії з актуальних проблем людського розвитку та демографічних процесів в Україні. Вона була керівником робочої групи і співавтором Концепції та Стратегії демографічного розвитку України до 2015 року. Значна частина творчого доробку Е.М. Лібанової пов'язана з формуванням концепції проведення пенсійної реформи в Україні: під її керівництвом та за безпосередньої участі створено оригінальну модель пенсійної системи України, яку підтримали і схвалили різні міжнародні структури, що спеціалізуються на проблемах пенсійного моделювання.

Стало вже правилом, що фахівці Інституту активно долучаються до міжнародних наукових досліджень із соціально-демографічних проблем, а їхні напрацювання використовують для підготовки матеріалів міжнародних організацій представництва Світового банку, Міжнародної організації з міграції, Міжнародної організації праці, Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), ПРООН в Україні та ін. І «диригує» цією злагодженою роботою, ясна річ, директор установи.

Позитивний творчий клімат у колективі сприяє науковому зростанню співробітників Інституту, особливо молоді. Так, від початку функціонування спеціалізованої вченої ради за спеціальністю «08.00.07 — демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика», науковці ІДСД захистили 21 кандидатську і 8 докторських дисертацій, ще 53 кандидатських та 10 докторських дисертацій було захищено зовнішніми здобувачами.

Знаючи Еллу Марленівну як людину високопрофесійну і відповідальну, можна з упевненістю стверджувати, що до кожної з цих наукових праць вона доклала «і руку, і серце». Лише під її безпосереднім керівництвом було захищено 6 дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і 12 — кандидата економічних наук. Чимало її колишніх учнів посідають провідні позиції в багатьох сферах українського суспільства і є гідними спадкоємцями наукової школи Лібанової.

Принагідно додамо, що у 2016 р., згідно з наказом Міністерства освіти і науки України № 707, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи отримав ліцензію на підготовку докторів філософії з галузі знань 05 — соціальні та поведінкові науки, спеціальність 051 — економіка. Як бачимо, закладається фундамент на десятиліття вперед, коли українську науку рухатимуть уже «учні учнів» видатного вченого.

Крім суто наукової та викладацької роботи, є в Елли Марленівни ще одне, і чимале, коло обов'язків — академічне. Ставши у 2009 р. академіком НАН України за спеціальністю «соціоекономіка», вона очолила Відділення економіки НАН України.

Жінка-академік у сфері економіки — таке в Україні сталося вперше. Жінка на посаді академіка-секретаря відділення НАН України — явище взагалі не бачене досі. Це вияв високої довіри і свідчення тієї великої поваги, які академік Лібанова у прямому сенсі заробила — своєю незмінною вірністю науці, своїм професіоналізмом, самовіддачею, доброзичливістю та порядністю.

Творчий доробок Е.М. Лібанової налічує більш як 500 наукових праць, у тому числі понад 60 у міжнародних виданнях ООН, Світового банку, ЮНІСЕФ, ПРООН, Міжнародної організації праці, Міжнародної організації з міграції, Фонду народонаселення ООН тощо. Ювілярка має індекс цитування 48 (за Google Scholar), що є предметом заздності багатьох колег.

Працям Елли Марленівни притаманні широта наукового погляду та нетривіальність

думки, підкріпленої потужною аналітикою. Однак найбільше їх цінують за злободенність і важливість досліджуваних проблем для країни, за незалежність поглядів автора і безкомпромісність її оцінок. Ці якості найяскравіше проявилися у перелічених нижче роботах.

Колективна монографія *«Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан» (2002)*, авторським колективом якої керувала Е.М. Лібанова, стала піонерною в нашій країні розробкою у сфері регіонального розвитку. В ній узагальнено досвід вимірювання рівнів людського розвитку в регіонах України із застосуванням різних методичних підходів — як вітчизняних, так і міжнародних, а також дано оцінку регіональним відмінностям. Неабияку теоретичну і практичну цінність становлять також запропоновані у книзі підходи до застосування методики обчислення індексу людського розвитку для інших вимірів регіональної оцінки: економічного розвитку, діяльності органів місцевої влади.

«Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти» (2004) є науковим виданням, підготовленим науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з фахівцями Державного комітету статистики України за результатами першого Всеукраїнського перепису населення (2001 р.). У роботі викладено теоретико-методологічні та методичні питання проведення перепису населення, обробки та аналізу його результатів, а також сформульовано концептуальні засади державної демографічної політики.

Однак, як відомо, немає пророка у власній вітчизні. І вже у 2019 р. Е.М. Лібанова разом з колегами мусить доводити, переконувати високопосадовців у необхідності проведення в Україні повноцінного перепису.

Монографія *«Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу» (2008)* — результат багаторічного дослідження й осмислення Е.М. Лібановою сутності бідності як філософської та соціально-економічної категорії. В епіграфі до книги Елла Марленівна цитує давньоіндійську мудрість: «Бідність

Президент НАН України академік НАН України Б.Є. Патон, академік НАН України С.І. Пирожков і академік НАН України Е.М. Лібанова. 2009 р.

породжує сором. Той, хто соромиться, втрачає мужність. Немужній страждає від принижень. Приниженими всі нехтують. Знехтуваний впадає у відчай. Той, хто впав у відчай, втрачає розум. Той, хто втратив розум, гине. Так, бідність — джерело всіх бід».

Автор пропонує більш широкий, ніж традиційно, погляд на проблему бідності і нерівності, а також методи їх вимірювання. Проблеми оплати праці в Україні вона розглядає крізь призму можливостей використання в країні досвіду організації заробітної плати в країнах Європейського Союзу.

Під керівництвом і за активної участі академіка Е.М. Лібанової було підготовлено низку національних доповідей з найбільш гострих для України суспільних проблем. Традиційно до підготовки таких доповідей залучалися найкращі наукові сили. Крім науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України у роботі взяли участь фахівці інших наукових установ.

Свого роду етапною стала Національна доповідь «*Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі*» (2015), в якій досліджено історичні передумови та новітні чинники трагедії Донбасу, соціально-економічні втрати України внаслідок подій на сході. Вчені детально проаналізували загрози, ризики та можливості розвитку України в економічній і соціополітичній сфері, а також пріоритети інтеграції українського суспільства. Значну частину їхніх висновків та рекомендацій було присвячено соціально-економічним, інституційним і соціо-гуманітарним складовим політики інтеграції українського суспільства.

Не менш болючою для сучасної України є тема міграції, яку впродовж багатьох років досліджували фахівці низки наукових установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України під керівництвом академіка Е.М. Лібанової. Результати їхньої праці втілилися у Національній доповіді «*Українське суспільство: міграційний вимір*» (2018), презентованій на засіданні Президії НАН України в березні 2019 р.

Центральна ідея цієї доповіді полягає в тому, що міграція — не проблема, яка потребує розв'язання, не суспільне лихо, а реальність, з якою належить рахуватися і яку необхідно облаштовувати. На думку вчених, сьогодні основним завданням державної міграційної політики має бути якомога повніше використання позитивного потенціалу міграції одночасно з мінімізацією її негативних наслідків.

У доповіді визначено демографічні перспективи України до 2036 р. відповідно до різних сценаріїв міграційних потоків і, з огляду на це, обґрунтовано напрями міграційної політики держави. Ця політика має сприяти зменшенню впливу населення, поверненню мігрантів, передусім тимчасових трудових, і заохоченню імміграції працівників, яких потребує економіка. А у сфері внутрішньої міграції найнагальнішим завданням дослідники вважають надання допомоги внутрішньо переміщеним особам в облаштуванні, забезпеченні зайнятості, доступі до медичної допомоги, освіти, соціальних послуг.

У колективній монографії «*Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку на етапі подолання кризи*» (2019) узагальнено результати реалізації однойменної програми, керівником якої була академік Е.М. Лібанова. За цією програмою сім установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України протягом 2016–2018 рр. виконали 15 наукових проектів.

Лейтмотивом цієї доповіді є ідея збалансованого соціально-економічного розвитку і наукове обґрунтування стратегічних пріоритетів державної політики щодо його досягнення. В ній ґрунтовно досліджено суперечливу єдність економічної ефективності та соціальної справедливості як чинник еволюціонування економічних систем і визначено прийнятний ступінь економічної нерівності в контексті соціальної справедливості та забезпечення сталого людського розвитку.

Наукова діяльність Е.М. Лібанової тісно поєднана з науково-організаційною та експертною. Крім того, що Елла Марленівна очолює Відділення економіки НАН України й Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, вона є членом колегії Міністерства соціальної політики України; колегії Державної служби статистики України; Комісії при Президенті України з питань громадянства; науково-експертної ради Міністерства соціальної політики України; правління Пенсійного фонду України; експертної ради з питань етнополітики; Консультативної групи видатних діячів Програми розвитку ООН, а також головою спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) економічних наук; наглядової ради Київського національного торговельно-економічного університету; членом Комітету з державних премій України в галузі науки і техніки і заступником голови секції соціально-економічних наук цього Комітету; головним редактором журналу «Демографія і соціальна економіка»; членом науково-видавничої ради НАН України; членом редакційних колегій журналів «Економіка України»; «Economics & Sociology»; «Наука та

Під час виступу на телебаченні

інновації»; членом міжвідомчих робочих груп з підготовки перепису населення України; з питань реформування державного замовлення на підготовку фахівців та робітничих кадрів; зі збору, аналізу та здійснення контролю виконання рішень Верховної Ради України з питань обґрунтованості підняття цін/тарифів; членом експертної ради Верховної Ради України з питань імміграції; експертної групи Національної тристоронньої соціально-економічної ради; міжвідомчої робочої групи з адаптації Цілей сталого розвитку для України.

Багато чого можна розповісти й про міжнародну діяльність Е.М. Лібанової. Вона — член Міжнародної організації з наукового дослідження населення (International Union for the Scientific Study of Population — IUSSP), Європейської асоціації економістів з праці (European Association of Labor Economists — EALE), Міжнародної асоціації статистиків з обстежень (International Association of Survey Statisticians — IASS), Міжнародного інституту статистики (ISI — The International Statistical Institute), Міжнародного консорціуму з питань управління державними фінансами (The International Consortium on Governmental Financial Management — ICGFM).

Вільно володіючи англійською мовою, Елла Марленівна очолювала офіційні делега-

ції України на 35-й і 36-й сесіях Комісії ООН із соціального розвитку (Нью-Йорк, 1997 і 1998 рр. відповідно) та на Міжнародній конференції на рівні міністрів з проблем старіння під егідою Європейської економічної комісії ООН (Ліон, 2007).

В особі Елли Марленівни Україна має експерта світового рівня: у її «послужному списку» — участь у низці конференцій та семінарів: експерт ООН з проблем людського розвитку (Нью-Йорк, 1995), сталого розвитку (Нью-Йорк, 1996; Гент, 1996; Будапешт, 1999), старіння населення (Мальта, 1997). Координатор ЮНІСЕФ з питань соціальної політики країн з перехідною економікою (Флоренція, 1993–1998), експерт Світового банку з проблем бідності населення в країнах з перехідною економікою (Будапешт, 2000), експерт МОП з проблем гнучкості і захищеності ринку праці (Будапешт, 2006; Женева, 2007–2008), експерт Європейської комісії з проблем соціально-економічного розвитку (Брюссель, 2008), експерт з проблем подолання світової економічної кризи (Бонн, 2009), експерт з питань соціального захисту та соціального включення (Брюссель, 2009), експерт Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (IIASA) з проблем бідності та рівності (Кейптаун, 2011). експерт Європейської комісії з пи-

тань міграції (Стамбул, 2011), експерт Фонду народонаселення ООН з питань тривалості життя (Єреван, 2011), експерт Європейської комісії з питань старіння населення (Брюссель, 2012), експерт ООН з глобального порядку (Дубаї, 2012), експерт Уряду Бразилії з питань подолання бідності та сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро, 2012), експерт ООН з проблем населення та розвитку (Женева, 2013), експерт Європейського фонду освіти з міграції (Брюссель, 2015), експерт Уряду Грузії з питань зайнятості (Тбілісі, 2015), експерт УСПП з економічної політики (Вільнюс, 2015), експерт Евростату та ЄЕК ООН з питань демографічних прогнозів (Женева, 2016), експерт ООН з людського розвитку (Нью-Йорк, 2016), експерт Міністерства праці, солідарності та соціальної безпеки Португальської Республіки з проблем функціонування сталого суспільства (Лісабон, 2017), експерт Уряду Великої Британії зі сталого розвитку (Лондон, 2017), експерт Міжнародного консорціуму з питань управління державними фінансами (Маямі, 2017), експерт ЄЕК ООН з питань Індексу активного старіння (Більбао, 2018), експерт Європейської комісії з соціально-демографічних питань (Брюссель, 2016-2017), експерт ЮНІСЕФ із даних TransMONEE (Відень, 2019), експерт Фонду народонаселення ООН з питань народонаселення і розвитку (Найробі, 2019).

Починаючи з 2012 р. Е.М. Лібанова є експертом міжнародної експертизи у Європейській комісії та міжнародним експертом Всесвітнього економічного форуму.

Разом із всесвітньо відомими вченими академік Е.М. Лібанова увійшла до складу консультативних груп з підготовки 25-ї та 26-ї Доповідей про людський розвиток (2016–2017),

що підтверджує її високу репутацію як провідного теоретика і практика у цій царині.

Цей перелік можна ще продовжувати.

Упродовж багатьох років Елла Марленівна поєднує наукову діяльність з викладанням у закладах вищої освіти (НАДУ, КНУ, КНЕУ), здобувши репутацію блискучого педагога і наставника. Вона підготувала низку навчальних посібників з економіки ринку праці та соціальної політики, зокрема перший в Україні підручник зі статистики ринку праці.

За вагомі наукові здобутки і активну науково-організаційну та громадську діяльність академік Е.М. Лібанова удостоєна ордена княгині Ольги III і II ступенів, премії ім. М.І. Туган-Барановського НАН України, численних відзнак Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України.

В одному з минулорічних інтерв'ю Елла Марленівна зазначила, що незалежність поглядів і самостійність у прийнятті рішень — це основоположна риса для людини загалом, оскільки передбачає професійність та відповідальність. І це стосується не тільки роботи. Наскільки це правда, може зрозуміти той, хто знає атмосферу в родині Лібанових. Чоловік Олександр Веніамінович, син Максим і невістка Олена, онуки Вікторія та Андрійко — це ще одна частина її життя, якою Елла Марленівна пишається і дорожить надзвичайно. Зрештою, хто може оцінити, що для людини важливіше — бути академіком чи двічі бабусею?

«Я щаслива людина. А чому б ні? Я вранці біжу на роботу. З радістю. Ввечері — додому. Тому що скучила. Кажуть, що це і є щастя», — зізнається в інтерв'ю людина, яка своєю працею і своєю незалежною позицією досягла небачених наукових висот. Нам залишається побажати, аби це щастя — жити й творити — тривало нескінченно довго.